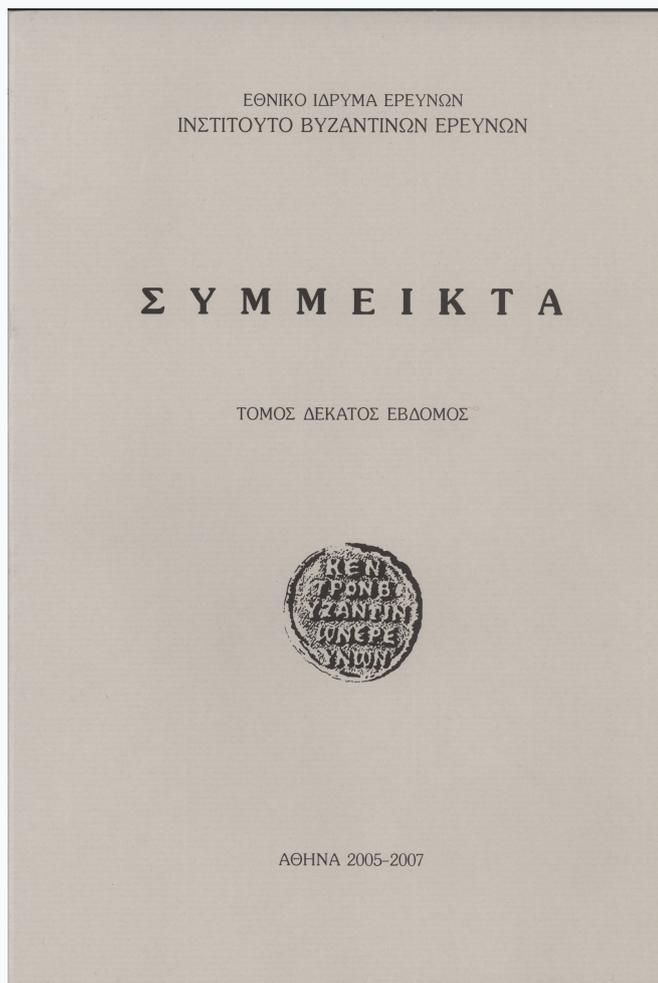

Byzantina Symmeikta

Vol 17 (2005)

SYMMEIKTA 17

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη

Ελισάβετ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

doi: [10.12681/byzsym.922](https://doi.org/10.12681/byzsym.922)

Copyright © 2014, Ελισάβετ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ Ε. (2008). Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη. *Byzantina Symmeikta*, 17, 199–211. <https://doi.org/10.12681/byzsym.922>

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

Ο ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ Η ΜΟΝΩΔΙΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗ*

Όταν η σορός του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη έφτασε στη Θεσσαλονίκη, προερχόμενη από την Αθήνα και καθ'οδόν προς την Κωνσταντινούπολη, ο Ευστάθιος ήταν εκεί, υποδέχθηκε το σκόνωμα του μητροπολίτη της Αθήνας και του αφιέρωσε μια μονωδία. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην αυτονόπη σκέψη ότι ο Ευστάθιος ήταν ήδη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, όταν ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε. Η πιο κοινά αποδεκτή χρονολογία του θανάτου του είναι, όπως θα δούμε, το καλοκαίρι του 1175. Η έντονη όμως ρητορική δραστηριότητα του Ευσταθίου στην Κωνσταντινούπολη, μέχρι περίπου το 1180, ώθησε ορισμένους ερευνητές να αμφισβητήσουν το 1175 και να μεταθέσουν λίγα χρόνια αργότερα την εκλογή και ενθρόνισή του στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης.

Πότε χειροτονήθηκε ο Ευστάθιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης¹; Στις σελίδες που ακολουθούν δεν θα θίξουμε όλες τις πτυχές του ζητήματος. Θα επικεντρωθούμε στα στοιχεία που προκύπτουν από τη σχέση του Ευσταθίου με τη ζωή και ιδίως με τον θάνατο του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη.

Τρία κείμενα του Ευσταθίου μας είναι γνωστά, απευθυνόμενα προς μέλη της οικογένειας Αγιοθεοδωρίτη: η αναφερθείσα *Μονωδία* στον Νικόλαο, ένας Προσφωνητικός Λόγος και μια *Επιστολή* στον Λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ, αδελφό του

* Θεωρώ χρέος μου να εκφράσω και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες στην καθηγήτρια κυρία Μαρίνα Λουκάκη για τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις της στην εργασία αυτή, τόσο κατά τη διάρκεια της συγγραφής όσο και στην τελική της μορφή.

1. Με πρόσφατο άρθρο της η Sonja SCHÖNAUER, Eustathios von Thessalonike - Ein 'fahrender Scholiast'?, *BZ* 97, 2004, 143-151, έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα, που επίμονα απασχολεί τους ερευνητές.

Νικόλαου². Η όλη συζήτηση, που συνδέει τη μετάθεση και την ενθρόνιση του Ευσταθίου στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης με το ζήτημα της χρονολογίας θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη, προέκυψε από τη *Μονωδία*, που εκφώνησε ο Ευστάθιος στον ναό του Αγίου Νικολάου του Μυροβλήτου, έξω από την πόλη της Θεσσαλονίκης, κατά τη μεταφορά του λειψάνου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη από την Αθήνα στη γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη³. Ήταν τότε ο Ευστάθιος μητροπολίτης ή μετέβη ειδικά από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη για να υποδεχθεί και να συνοδεύσει τη σορό του *υπερίμου* πίσω στη Βασιλεύουσα, όπως είκασε πρώτος ο Α. Kazhdan⁴;

Η ημερομηνία θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη αναγράφεται σε έναν από τους κίονες⁵ του Παρθενώνα, όπου σημειώνονταν τα ονόματα των μητροπολιτών της Αθήνας μετά τον θάνατό τους. Το 1874, ο αρχιμανδρίτης Antonin διάβασε στην επιγραφή: Μάιος 1175⁶, ο J. Darrouzès: Δευτέρα 11 Αυγούστου 1175, 8η ινδικτιών⁷.

2. Τη *Μονωδία* για τον Νικόλαο (στο εξής: ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*) και τον Προσφωνητικό για τον Μικαήλ εκδίδει ο P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* [CFHB 32], Βερολίνο 2000 (στο εξής: WIRTH, *Opera Minora*), Λόγος Α, 3-16 και Λόγος Η, 141-151 αντίστοιχα. Την Επιστολή προς τον Μικαήλ (στο εξής: ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Επιστολή*) εκδίδει ο T.L.F. TAFEL, *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Φραγκφούρτη 1832, ανατύπωση Άμστερνταμ 1964 (στο εξής: TAFEL, *Opuscula*), 342.41-343.15.

3. Τα γεγονότα αυτά περιγράφονται λεπτομερώς στην επικεφαλίδα της *Μονωδίας*. Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Μυροβλήτου ήταν ένα μοναστήρι που βρισκόταν *έξω από την γαλάζια πόρτα, στο δυτικό προάσιο της Θεσσαλονίκης*. Ο Ευστάθιος αναφέρεται σε αυτό και στη διήγηση για την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1185, βλ. St. KYRIAKIDIS, *Eustazio di Tessalonica. La Espugnazione di Tessalonica*, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici [Testi e Monumenti, Testi 5], Παλέρμο 1961 (στο εξής: ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Άλωσις*), 94.17-21· TAFEL, *Opuscula*, 290.91-92· Ο ΙΔΙΟΣ, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839 (ανατύπωση Λονδίνο 1972), 141. Για τη μονή αυτή βλ. R. JANIN, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, 400, αρ. 1· P. AGAPITOS, *Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites*, *JÖB* 48, 1998, 119-146, 127· P. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 171 και σημ. 246.

4. Α. KAZHDAN - S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the 11th and 12th Centuries*, Cambridge 1984, 129. Ο Kazhdan υποστήριξε ότι η γενέτειρα πόλη του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη για την οποία γίνεται λόγος στη *Μονωδία* του Ευσταθίου είναι η Θεσσαλονίκη. Ωστόσο από το κείμενο της *Μονωδίας* (5.71 κ.ε.) προκύπτει σαφώς ότι ο Αγιοθεοδωρίτης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

5. Συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά του ναού, στον κίονα 5 της αρίθμησης των Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ - Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τὰ Χαραγμάτα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιохριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους*, Αθήνα 1973, 12*, 14-15*, 24 κ.ε. και 36, αρ. 48.

6. ANTONIN, *Οἱ Αρχαῖες Χριστιανικὲς Επιγραφές τῆς Αθῆνας* (ρωσικά), Πετρούπολη 1874, 66, αρ. 83.

7. J. DARROUZÈS, *Obit de deux métropolités d'Athènes, Léon Xéros et Georges Bourtzès d'après les inscriptions du Parthénon*, *REB* 20, 1962, 190-196, 196.

Τέλος, οι Α. Ορλάνδος και Λ. Βρανούσης διάβασαν: Ιούνιος 1175, 8η ινδικιών⁸. Πρέπει να επισημανθεί, ότι η 8η ινδικιών, με την οποία συμφωνούν όλοι οι ερευνητές, συμπίπτει μόνο με το έτος 6683 (=1175).

Ο Π. Αγαππτός παρατήρησε ότι στη *Μονωδία* (14.9-10) ο Ευστάθιος αναφέρεται στον Νικόλαο ως νέο Ηλία και, συσχετίζοντας τον χαρακτηρισμό αυτό με την εορπή του προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου, χρονολογεί το πέρασμα της σορού του Νικόλαου από τη Θεσσαλονίκη μεταξύ Ιουνίου και Ιουλίου του 1175⁹. Ο Α. Σιδεράς πιστεύει επίσης, ότι ο Αγιοθεοδώριτος απεβίωσε το 1175¹⁰.

Πληροφορίες για τα όσα διαδραματίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, στο διάστημα πριν και μετά τον θάνατο του Νικόλαου Αγιοθεοδώριτη, περιέχονται στη *Μονωδία* του Ευσταθίου αλλά και στον Επιτάφιο Λόγο, που ο Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών αφέρωσε στον Νικόλαο. Ο Ευθύμιος λέει ότι ο Νικόλαος ήταν στην Κωνσταντινούπολη λίγο καιρό πριν πεθάνει. Εκεί τον αποχαιρέτησαν ο ίδιος και ο αυτοκράτορας Μανουήλ, ο οποίος και προσπάθησε να τον πείσει να αναβάλει την αναχώρησή του, επειδή είχε μαντέψει το κακό που θα του συνέβαινε, σημειώνει ο Ευθύμιος, υπαινισσόμενος μάλλον ότι ο Αθηνών ήταν ήδη άρρωστος. Αποχαιρέτησε επίσης τον Νικόλαο και ο αδελφός του, ο Λογοθέτης του Δρόμου Μικαήλ¹¹. Ο Ευστάθιος, εξάλλου, επιβεβαιώνει ότι ο Νικόλαος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και ότι, όταν αναχώρησε για την Αθήνα, ήταν ήδη άρρωστος: *ἤκμαζε τὸ θέρος καὶ τὸ ἀρχιερατικὸν σῶμα ὤδινε νόσον ... ἐδίψων γὰρ ἐκείνοι τὴν πηγὴν ταύτην τοῦ καλοῦ ἔχειν παρ' ἑαυτοῖς*¹².

Σύμφωνα με το κείμενο της *Μονωδίας*, ο Ευστάθιος αποχαιρέτησε τον Νικόλαο στη Θεσσαλονίκη: *Ποῦ ποτε τὰ τοιαῦτα πάντα καλὰ συλλαβὼν πεπόρευσαι ἀφ' ἡμῶν; ἐλπίδες οὐ τοιαῦται οὔτε σὲ ἡμῶν ἀπέστησαν, οὔτε ἡμᾶς ἐνταῦθα καθεστῶτας ἔτρεφον, ἀλλ' εἴπερ ἦν φωνὴν ἀναλαβεῖν τὸν τόπον τοῦτον, ἐμαρτύρατο ἂν τὸ τῶν ἐλπίδων ἐκείνων γλυκύ, αἱ δὲ ἄλλως ἐξέπεσον εἰς οὐκ ἔστιν ὅσον εἰπεῖν τοῦ ἡμᾶς πικραίνεσθαι. Τόπος μοι οὗτος, ἐν ᾧ κρᾶμα πῶν καινόν, μνήσομαι εἰσαεὶ τοῦ κέραματος· πικρία μοι καὶ γλυκύτης ἐνταῦθα χρόνον μὲν οὐκ εἰς ἕνα, μικρὸν γὰρ τι διέλιπον, εἰς*

8. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Τὰ Χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, 36-38, αρ. 48.

9. ΑΓΑΡΤΟΣ, *Mischung der Gattungen*, 126 και 137.

10. Α. ΣΙΔΕΡΑΣ, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [Wiener Byzantinistische Studien 19], Βιέννη 1994, 186.

11. ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΛΑΚΗΣ, *Ἐπιτάφιος*, εκδ. Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, Πετρούπολη 1913, 154-162, 161.5-13 και 155.18-21.

12. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*, 5.91-6.6.

ἐν δ' οὖν ὄμως συνεκεράσθησαν. Προεισέρρευσε μὲν ἡ γλυκύτης, ἡ δὲ πικρία μεθύστερος· ἔναγχος μὲν μοι γῆ αὕτη μέλι καὶ γάλα τὴν σὴν γλυκύτητα βρούουσα, σήμερον δὲ κλαυμάτων καὶ ὄδυρμου¹³.

Εφόσον γνωρίζουμε ότι ο τόπος όπου ομιλεί ο Ευστάθιος είναι η Θεσσαλονίκη, είναι φανερό, από το χωρίο αυτό της *Μονωδίας*, ότι ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης ήταν εκεί μαζί του πρόσφατα: *Πικρία μοι καὶ γλυκύτης ἐνταῦθα χρόνον μὲν οὐκ εἰς ἕνα, μικρὸν γάρ τι διέλιπον*. Ο Ευστάθιος βρισκόταν, λοιπόν, ήδη στη Θεσσαλονίκη, όταν ο Νικόλαος πέρασε από εκεί προερχόμενος από την Κωνσταντινούπολη για να επιστρέψει στην Αθήνα. Ο Νικόλαος συνάντησε τον Ευστάθιο στη Θεσσαλονίκη και απεβίωσε λίγο χρόνο μετά την άφιξή του στην Αθήνα. Είναι λοιπόν σαφές, ότι, μετά τον θάνατο του Αγιοθεοδωρίτη, ο Ευστάθιος δεν χρειάστηκε να μεταβεί εκτάκτως από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη για να εκφωνήσει τη *Μονωδία*, διότι απλούστατα ήταν εκεί από πριν.

Αν ο Νικόλαος πέθανε όντως το 1175, όπως δηλώνεται στα χαράγματα του Παρθενώνα, και ο Ευστάθιος τότε βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και μάλιστα για σημαντικό χρονικό διάστημα, σύμφωνα με το παρατιθέμενο χωρίο της *Μονωδίας*¹⁴, εύλογα συνάγεται ότι ο Ευστάθιος ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης το 1175, εκτός αν διέμενε εκεί για κάποιον άλλο, άγνωστο σε μας λόγο, κατά την περίοδο αυτή.

Ο Kazhdan, ωστόσο, σε αντίθεση με τα δεδομένα κυρίως των χαραγμάτων του Παρθενώνα, είχε υποστηρίξει ότι ο Νικόλαος ενδέχεται να πέθανε, όχι το 1175, αλλά το 1178, με αποτέλεσμα να θεωρεί το έτος αυτό ως *terminus post quem* και για την ενθρόνιση του Ευσταθίου¹⁵. Και την υπόθεσή του για το 1178 ως έτος θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη τη στήριξε σε δύο στοιχεία: α) την ύπαρξη ενός *συνοδικού σημειώματος* περί του τρίτου γάμου¹⁶, που συντάξε ο Θεόδωρος Βαλσαμών ως *χαρ-*

13. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*, 4.40-49 στην έκδοση WIRTH διαβάζουμε *μακρὸν γάρ τι διέλιπον*, αντί του *μικρὸν* του χειρογράφου.

14. Στην αρχή της *Μονωδίας* (3.14-18) ο Ευστάθιος αναφέρεται συγκεκριμένα σε μήνες: *Ταχὸ μὲν ἡμῖν ἐναντίκει, θεϊότατε ἀρχιερεῦ, ὡς οὐκ ἂν δέ τις εὔξαιτο· μῆνες οὗτοι καὶ οὐ σικνοὶ (τί δέ μοι λέγειν σικνούς, ἔνθα χθές που καὶ πρὸ τρίτης, εἰπεῖν καιριώτερον) καὶ ἡμεῖς προεπέμπομεν τὴν σὴν ὀψιαίτερον παραδοκοῦντες ἐπάνοδον, σὺ δὲ πρὸ ὥρας φθάνεις, τὸ ἐλπιζόμενον, καὶ ἡ τῶν Θειταλῶν, ὡς οὐκ ἤθελεν ἔχει σε γῆ· βλ. Marina ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos. L'éloge du patriarche Basile Kamatèros* [Byzantina Sorbonensia 13], Παρίσι 1995, 11 και σημ. 68· SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden*, 181 και σημ. 5.*

15. A. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofoodority pri dvore Manuila Komnina*, *ZRVI* 9, 1966, 85-94, 92-94 και KAZHDAN - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 129.

16. Τη συνοδική απόφαση δημοσίευσε ο Α. PAVLOV, Η Σύνοδος υπό τον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολεως Χαρίτωνα (ρωσικά), *VV* 2, 1895, 506.8 κ.ε· V. GRUMEL - J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, 2-3: *Les Regestes de 715 à 1206*, Παρίσι 1989,

τοφύλαξ του πατριαρχείου και αποδίδεται ρητά στον πατριάρχη Χαρίτωνα (Μάρτιος-Αύγουστος 1178 και Φεβρουάριος-Ιούλιος 1179) και β) την εικασία ότι στη *Μονωδία* ο Ευστάθιος κάνει λόγο για τη μάχη του 1176 στο Μυριοκέφαλον και επομένως αποκλείεται να την είχε συντάξει και εκφωνήσει το 1175.

α) Το *συνοδικό σημείωμα* περί του τρίτου γάμου.

Στο *σημείωμα* λέγεται ότι το ζήτημα εισηγήθηκε στη σύνοδο ο *Μητροπολίτης Αθηνών Νικόλαος* και ο *Αγιοθεοδώριτης* είναι ο μοναδικός *Νικόλαος* που αναγράφεται στον μητροπολιτικό κατάλογο της Αθήνας¹⁷. Κατά συνέπεια, είτε το όνομα *Νικόλαος* είτε το όνομα *Χαρίτων* του *συνοδικού σημειώματος* είναι λάθος, αν δεχθούμε ότι ο Νικόλαος πέθανε το 1175.

Αντίθετα με την εκτίμηση του Kazhdan, ο V. Grumel απέδωσε το *σημείωμα* στον πατριάρχη Μιχαήλ τον *του Αγκιάλου* (Ιανουάριος 1170-Μάρτιος 1178) και υπέθεσε ότι ο αντιγραφείς του χειρογράφου διάβασε *Χαρίτων* και' επιρροήν του συγκεκριμένου *χάριν τῶν τριγάμων*¹⁸. Ο Grumel επίσης κάνει δύο επισημάνσεις: α) ότι ο Νικόλαος

αρ. 1143 (στο εξής: GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*): J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, Παρίσι 1966, 273.11 κ.ε· J. HAJJAR, *Le synode permanent (Σύνοδος ἐνδημοῦσα) dans l'église byzantine des origines au XIe siècle* [OCA 164], Ρώμη 1962, 112-114· A. SCHMINCK, Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche, στο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία* [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Διπτύχων - Παράφυλλα 3], Αθήνα 1991, 582-583. Στο *σημείωμα* αυτό θεωρείται ότι ένας άνδρας, ονομαζόμενος Μιχαήλ, *συγγενής* του Νικόλαου *Αγιοθεοδώριτη* και που, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι ο αδελφός του Μιχαήλ *Αγιοθεοδώριτης*, μπορεί να συνάψει τρίτο γάμο, επειδή δεν έχει υπερβεί τα σαράντα χρόνια της ηλικίας του και δεν είχε αποκτήσει παιδιά από τις δύο προηγούμενες του σχέσεις και ακόμη, επειδή η πρώτη σχέση που συνήψε δεν προχώρησε ποτέ σε γάμο αλλά διεκόπη στη διάρκεια της μνηστείας, λόγω θανάτου της γυναίκας (βλ. PAULON, ό.π., 508.5-8). Για τα κωλύματα γάμου στο Βυζάντιο βλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985 και Ο ΙΔΙΟΣ, Παίζοντες εἰς ἄλλοτρίους βίους. Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομὴ, στο *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση. Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988* [ΕΙΕ/ΚΒΕ, Διεθνή συμπόσια], Αθήνα 1989, 217-236· Μ. ANGOLD, Η βυζαντινὴ ἐκκλησία καὶ τὰ προβλήματα τοῦ γάμου, *Δωδώνη* 17, 1988, 179-194.

17. G. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, I: Patriarchatus Constantinopolitanus*, Παδουῶν 1988, 489-493.

18. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, αρ. 1143. Το κείμενο της κεφαλίδας του *συνοδικού σημειώματος* έχει ως εξής: *Τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κυρίου Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶν, ἔτι χαρτοφύλακος ὄντος, σημείωμα συνοδικὸν γενόμενον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυρίου Χαρίτωνος χάριν τῶν τριγάμων.*

μνημονεύεται στο *σημείωμα* χωρίς τον τίτλο του *υπερίμου*, με τον οποίο τιμήθηκε μάλλον λίγο πριν το 1173 ή ακόμη και στις αρχές του έτους αυτού¹⁹, και β) ότι μόνο επί πατριαρχίας Μιχαήλ Γ΄ του *του Αγκιάλου* είναι δυνατόν να ήταν ο Βαλσαμών *χαρτοφύλαξ*, διαδεχθείς τον Σαμουήλ Μαυρόποδα. Ο Μαυρόπους ήταν *χαρτοφύλαξ* το 1170²⁰. Επομένως ο Βαλσαμών πρέπει να κατείχε το πατριαρχικό οφφίκιο μετά το 1170. Ο δε Α. Schminck διατύπωσε τη γνώμη, ότι η απόδοση του *συνοδικού σημειώματος* στον πατριάρχη Χαρίτωνα οφείλεται μάλλον σε λανθασμένη ιστορική εκτίμηση του ίδιου του Βαλσαμώννα σε μεταγενέστερα χρόνια, δεδομένου ότι ο σχολιαστής ασχολήθηκε με το έργο του δια βίου. Από τον εκφραστικό επίσης τρόπο και τη χαρακτηριστική δομή της επικεφαλίδας θεωρεί αδιαμφισβήτητο ότι το *σημείωμα* ανήκει στον Θεόδωρο Βαλσαμώννα και ακόμη παρατηρεί ότι ο Χαρίτων δεν ήταν τόσο γνωστός, ώστε να δικαιολογείται ένα τέτοιο λάθος από μεταγενέστερο αντιγραφέα²¹.

Υπέρ της ταύτισης του Νικόλαου του *σημειώματος* με τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη συνηγορεί η τεκμηριωμένα έντονη παρουσία του τελευταίου στη διαμόρφωση του γαμικού δικαίου της εποχής του. Ο ίδιος ο Ευστάθιος αναφέρει στη *Μονωδία* τη σημαντική συμβολή του μητροπολίτη Αθηνών στη ρύθμιση των γαμικών συναλλαγών²². Μια εισήγηση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη στην ενδημούσα σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166, επί Λουκά Χρυσοβέργη, είχε επιφέρει την καθιέρωση *ανατρεπικού κωλύματος*, για τον γάμο στον έβδομο βαθμό συγγένειας εξ αίματος²³.

19. V. GRUMEL, Titulature des métropolitains byzantins II. Métropolitains hypertimes, *Mémorial Louis Petit* [Archives de l'Orient chrétien 1], Βουκουρέστι 1948, 152-184, 162· ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΙΑΤΩΝ, 'Εκκλησία Σάρδεων, 'Ορθοδοξία 5, 1930, 542-545· GRUMEL - DARROUZES, *Regestes*, αρ. 1126.

20. Όταν εκφώνησε έναν κατηχητικό λόγο ενώπιον του πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄. Τον λόγο εκδίδει ο Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, 'Ελληνικά 45, 1995, 49-63· βλ. J. DARROUZES, *Recherches sur les Οφφίκια de l'Église byzantine*, Παρίσι 1970, 104, 342 και 530· Σ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, 'Η ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος τοῦ 1170, *Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Παναγιώτην Κ. Χρήστου* [Σπουδαστήριον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματολογίας 6], Θεσσαλονίκη 1967, 311-352, 187· MAGDALINO, *The Empire of Manuel I*, 243· ΛΟΥΡΑΚΙ, *Grégoire Antiochos*, 41, σημ. 12.

21. SCHMINCK, Zur Entwicklung, 582-583 και σημ. 164· Οδ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον, στο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, 216 κ.ε.· G. P. STEVENS, *De Theodoro Balsamone. Analysis operum ac mentis iuridicae* [Corona Lateranensis 16], Ρώμη 1969, 104: *authenticitas Balsamonis est valde probabilis*.

22. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*, 10.53-56: ἀλλ' ὅσον ψυχὴ ἔννοος διοικεῖ καὶ ἀποιάττει προσεχῶς εἰς ἔμφυλον, ὅπερ ἐκεῖνο γένος τοῦ κειμένου, καλὸν μὲν καὶ ἄλλως, οἷς τε ἀπένευεν εἰς ἑαυτὸ καὶ οἷς τὸ συζυγοῦν εὐρύθμως ἠρόμωτο, οὐκ ἦκιστα δὲ καὶ οἷς τοῦτον εἰς κόσμον προεβάλλετο.

23. GRUMEL - DARROUZES, *Regestes*, αρ. 1068. Για τα πρακτικά βλ. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, Ε΄, 95-98. Ο γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος απαγορευόταν μέχρι τον 7ο βαθμό (τέκνο δεύτερου εξαδέλφου) αλλά όσοι είχαν συνάψει κρυφά τέτοιους γάμους μπορούσαν, επικαλούμενοι άγνοια της συγγένειάς τους και άρα

Εντύπωση επίσης προκαλεί το γεγονός ότι η υπόθεση του *σημειώματος* αφορά κάποιον Μιχαήλ, *συγγενή* του Νικόλαου. Πρόκειται πιθανότατα για τον αδελφό του, τον λογοθέτη του Δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, όπως πιστεύει ακράδαντα και ο Κ. Πισοάκης²⁴. Βασικός λόγος που πιστεύουμε ότι ο *Μιχαήλ* του *σημειώματος* ταυτίζεται με τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη είναι ότι ο ίδιος ο Ευστάθιος στη *Μονωδία* παρακαλεί τον νεκρό Νικόλαο να βοηθήσει τον Μιχαήλ, ώστε να αποκτήσει πολλά παιδιά²⁵. Άρα, μετά τον θάνατο του Νικόλαου, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ήταν ακόμα άτεκνος. Ο Μιχαήλ αντιμετώπιζε πράγματι τα προβλήματα παιδοτοκίας που επισημαίνονται στη συνοδική απόφαση. Η ηλικία των σαράντα ετών που του αποδίδεται στο έγγραφο δεν συνιστά ανυπέρβλητο εμπόδιο για το ενδεχόμενο αυτό. Αν ο Μιχαήλ ήταν σαράντα ετών στις αρχές της πατριαρχίας του Μιχαήλ του του Αγκιάλου και το 1185 δεν ζούσε πια, όπως μας πληροφορεί ο Ευστάθιος στη διήγηση της κατάληψης της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς²⁶, σημαίνει ότι ο λογοθέτης θα πέθανε γύρω στα πενήντα του χρόνια.

Επομένως το στοιχείο που μάλλον δεν ταιριάζει είναι το όνομα *Χαρίτων* και το *σημείωμα* μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα μεταξύ της ανάληψης των πατριαρχικών καθηκόντων από τον Μιχαήλ του του Αγκιάλου, το 1170, και του θανάτου του Νικόλαου, το 1175. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι στο *σημείωμα* ο τίτλος του *υπερτίμου*, τον οποίο αποδεδειγμένα φέρει ο Νικόλαος τον Ιούλιο του 1173, δεν συνοδεύει το όνομά του, τότε ο χρόνος έκδοσης του *σημειώματος* περιορίζεται μεταξύ των

του κωλύματος, να διατηρήσουν την εγκυρότητα του γάμου τους, ακόμα και αν υποβάλλονταν στα καθιερωμένα επιτίμια. Ο Αγιοθεοδωρίτης εισηγήθηκε στη σύνοδο της 11ης Απριλίου του 1166 την υποχρεωτική ακύρωση αυτών των γάμων ακόμη και μετά την τέλεσή τους. Η σύνοδος συναίνεσε και ο αυτοκράτορας ενέκρινε με βασιλικό πρόσταγμα τη συνοδική απόφαση, βλ. Fr. DÖLGER - P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 2-3: *Regesten von 1025-1282*, Μόναχο 1995 (στο εξής: DÖLGER - WIRTH, *Regesten*), αρ. 1469b. Για την έκδοση του κειμένου βλ. *JGR*, I (Coll. IV), 408-410, αρ. 69, και ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, Ε', 311-313. Το πρόσταγμα διαβάστηκε ενώπιον της συνόδου στις 25 Απριλίου (GRUMEL - DARROUZES, *Regestes*, αρ. 1072). Ακολούθησε *συνοδικόν σημείωμα*, εκδιδόμενο από τους: Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *VV* 24, 1964, 87-88 και D. SIMON, *Ein Synodalakt aus dem Jahre 1166*, *FM* 1, 1976, 123-125 Πβ. ΗΑΛΛΑΡ, *Le synode permanent*, 109 ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 296 κ.ε.· Ο ΙΔΙΟΣ Παίζοντες εις άλλο-τρύους βίους, 231.

24. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 303-304 και κυρίως 332, σημ. 37.

25. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*, 16.47-49: *Ἐπίπεμψον καὶ τῷ ἀδελφῷ ἐπιρροῆν πλειόνων ἀγαθῶν, προσεπιτιθείς καὶ τὸ τῆς εὐπαιδίας καλὸν καὶ πληθυσμὸν τὸν εἰς τέκνωσιν.*

26. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Ἄλωσις*, 46.5-8: *Ὡς γὰρ ὁ Μαυροζώμης Θεόδωρος, ὁ ἐκ Πελοποννήσιου, ἄνθρωπος πολυμεμφής, ἐφ' οἷς ὑπὲρ τὸ δέον ἔδρα, μετὰ θάνατον τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ, τοῦ ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικῶς μεγάλου, ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονὼς ὑπερφαίνεται.*

ετών 1170 και 1173, το αργότερο. Αν επίσης προστεθεί και η μαρτυρία για την παρουσία του Νικόλαου Αγιοθεοδώριτ στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούλιο του 1173, στην ενδημούσα σύνοδο που είχε συγκληθεί για να εξετάσει μια επισκοπική μετάθεση και στις οποίες τα πρακτικά εκείνος μνημονεύεται για πρώτη φορά ως *υπέρτιμος*²⁷, προκύπτει ότι το εν λόγω *συνοδικό σημείωμα* για τον τρίτο γάμο μπορεί να χρονολογηθεί με αρκετή ασφάλεια στις αρχές του 1173.

β) Η αναφορά της *Μονωδίας* στη μάχη του Μυριοκεφάλου²⁸.

Ο Ευστάθιος αναφέρεται πράγματι στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Μανουήλ Κορμηννού εναντίον του σουλτάνου των Σελτζούκων Τούρκων του Ικονίου Κιλίτζ Αρσλάν, ο οποίος είχε παραβιάσει τη συμφωνία που είχε συνάψει με το Βυζάντιο το 1161 και είχε σφετεριστεί βυζαντινά εδάφη στην κεντρική Μικρά Ασία. Τα προβλήματα με τον σουλτάνο είχαν αρχίσει ήδη από το 1173. Ο αυτοκράτορας μετέβη τότε στη Φιλαδέλφεια με στρατιωτικές δυνάμεις για να επαναφέρει την τάξη ανάμεσα στους Τούρκους ηγέτες. Το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1175, με νέα εκστρατεία του, κατέκτησε για το Βυζάντιο και ανοικοδόμησε τα οχυρά του Δορυλαίου και του Σουβλαίου, τα οποία επέστρεψαν σημαντικούς διαύλους επικοινωνίας που διέσχισαν την κεντρική Μικρασία και οδηγούσαν προς Ανατολάς. Η εκστρατεία είχε μεγάλη απήχηση και στη Δύση και είχε θεωρηθεί τόσο εκεί όσο και από τους Βυζαντινούς θρησκευτικός πόλεμος²⁹, που θα παρουσίαζε τον Μανουήλ ως προστάτη της Χριστιανοσύνης και θα άνοιγε σε προσκυνητές και μη τον δρόμο προς τους Αγίους Τόπους. Ο Ευστάθιος ενισχύει αυτή την άποψη³⁰. Αφού πέρασε τον χειμώνα του 1175-1176 στην Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας ηγήθηκε της μεγάλης εκστρατείας που κατέληξε στη σφαγή του στρατού των Χριστιανών από τους Τούρκους του σουλτάνου στα περίχωρα του παλαιού οχυρού του Μυριοκεφάλου, τον Σεπτέμβριο του 1176.

27. Βλ. παραπάνω σημ. 18.

28. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofeodority*, 93-94. Η υπόθεση του Kazhdan βασίζεται στο χωρίο της *Μονωδίας* του Ευσταθίου: 14.13-15.41 και κυρίως στους στίχους 14.38-41: *Ὡς ὁ κοινὸς οὗτος ἡμῶν ποιμὴν τοὺς ἐξ Ἰσραὴλ ἀπελαύνει θήρας καθ' ἡμῶν κολῶντας καὶ νῦν μὲν λοκῶντας, ὅποια τὰ ἐκείνων ὡς τὰ πολλὰ πανουργεύματα, νῦν δὲ καὶ εἰς τὸ ἐμφανὲς ἐπεξιόντας καὶ ὁμῶς πάσης μηχανῆς ἐκπίπτοντας.*

29. MAGDALINO, *The Empire of Manuel I*, 76 κ.ε. και 95 κ.ε., όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο *βυζαντινή σταυροφορία* για να τη χαρακτηρίσει. Έτσι την παρουσιάζει και ο ίδιος ο Μανουήλ σε επιστολή του προς τον Πάπα στα τέλη του 1175, βλ. DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, αρ. 1520.

30. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*, 15.36: *ὅσα ὁ τῆς οἰκουμένης οὗτος δεσπότης, τοῦ χριστιανικοῦ λάχους ὑπερπονούμενος.*

Ο ισχυρισμός, πάντως, του Kazhdan ότι, επειδή ο Ευστάθιος περιγράφει τον βυζαντινό στρατό σε άμυνα, αποκλείεται να αναφέρεται σε γεγονότα πριν το Μυριοκέφαλον, φαίνεται βεβιασμένος. Νομίζουμε ότι ο κωρίο της *Μονωδίας* παραπέμπει μάλλον στο 1175. Τότε έγιναν οι πρώτες αφιμαχίες με τον Κιλίτζ Αρσλάν με αφορμή την κατάληψη των οχυρών από τον Μανουήλ Κομνηνό, ο οποίος είχε ως προτεραιότητα της πρώτης του εκστρατείας να ανοίξει και να διασφαλίσει τους δρόμους από όπου σχεδίαζε να περάσει, το επόμενο έτος, για την τελική επίθεση κατά των Τούρκων Σελτζούκων του Ικονίου, που απέβη η μοιραία εκστρατεία του 1176³¹.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Kazhdan για να απορρίψει ως έτος θανάτου του Νικόλαου Αγιοθεοδώριτη το 1175 καταρρίπτονται ή, τουλάχιστον, αμφισβητούνται σχετικά εύκολα. Επιπλέον ο Kazhdan επισημαίνει ότι στην *Επιστολή* προς τον Μιχαήλ Αγιοθεοδώριτη ο Ευστάθιος αποκαλεί τον Νικόλαο, που είχε πεθάνει πρόσφατα, *δέσποτα*, προσφώνηση που δεν θα χρησιμοποιούσε, αν ο ίδιος ήταν επίσκοπος³². Ο Μ. Angold απαντά στον Kazhdan ότι στην *Επιστολή* ο Ευστάθιος αποκαλεί τον εαυτό του *ή ήμων ταπεινότης*, χαρακτηρισμό που

31. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Ἐπιτομή*, εκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome* [CSHB], Βόννη 1836, 294-296· ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, εκδ. J-L VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975 176-177· F. CHALANDON, *Les Comnènes. Étude sur l'empire byzantin au XIe et au XIIe siècle, II. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Παρίσι 1912, 503-504· MAGDALINO, *The Empire of Manuel I*, 96. Πβ. κυρίως τον λόγο *Προεισόδιο τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς*, του Ευσταθίου (WIRTH, *Opera minora*, 17-45), όπου γίνεται μνεία της εκστρατείας του 1175, όπως απέδειξε ο P. WIRTH, *Kaiser Manuel I. Komnenos und die Ostgrenze: Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion*, *BZ*, 55, 1962, 21-29 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Άμστερνταμ 1980, 71-80) και Ο ΙΔΙΟΣ *Opera minora*, 18*. Οι αναφορές του *Προεισοδίου*: *καὶ θῆρες μὲν οἱ τοῦ δρυμοῦ ἀππλάθησαν, πόδες δὲ πραέων ἐκεῖ πατοῦσιν ὑπ' ἀγαθοῖς ποσὶ βασιλικοῖς ... οὐ μόνον ἀπελάσας τοὺς θῆρας* (41.84-86 και 42.16) θυμίζουν πολύ τη *Μονωδία* στον Νικόλαο (πβ. παραπάνω, σημ. 27) και η δραστηριότητα ανοικοδόμησις και οχύρωσις που μνημονεύεται στον *Προεισόδιο*, 41-42: *καὶ ἡ πόλις ἀπροσβάτοις ἠσφάλισται πυργοβάρεσιν οὐκέτι βραχυτάτοις λειψάνοις τὸ πάλι πρέσβιστον περισφύζουσα καὶ σμικροῖς ἀναστήμασιν τὸ παλαιὸν κάλλος ὑπαναφαίνουσα καὶ πυργιδίων τινῶν προτομαῖς τὸν γέροντα χαρακτηῖρα παραδεικνύουσα καὶ πτόματι δουλικῶ μὲν, εὐ δὲ ἄλλως κατηρησιμένῳ παριστώσα τὸ ἀνέκαθεν εὐγενές ... καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἐπιστατῶν τοῖς ἔργοις ἐφίστατο, μασ παραπέμπουν στα ἴδια ιστορικά γεγονότα στα οποία παραπέμπει και η *Μονωδία*, 15.31: *ἀλλὰ μακρὰς ὁδοὺς μετὰγων, προάγων, ἀποκαθιστῶν ἀκινδύνους, τοὺς μὲν ἄλλοθεν τῆ στρατιᾶ, τοὺς δὲ ἐξ αὐτῆς, ὅποι περ ἂν ἐτέρωθι δέοι.**

32. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Επιστολή*, 342.82-84: *Μὴ ἡμῖν, πρὸς τῆς μακαρίας μνήμης ἐκείνου τοῦ ὄντος μακαρίτου ἀρχιερέως, τοῦ δεσπότου μου· οὐ κατὰ σῶμα μὲν τάφος εἰς ΚΑΖΗΔΑΝ - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 130.*

θεωρεί ότι σημαίνει πως, όταν ο Νικόλαος απεβίωσε, ο ίδιος ήταν ήδη επίσκοπος³³. Στη φρασεολογία, ωστόσο, της ρητορικής κυρίως αλληλογραφίας ούτε η έκφραση αυτή υποδηλώνει υποχρεωτικά τον επίσκοπο, ούτε είναι ασυνήθιστο επίσκοπος να αποκαλεί *δέσποτα* άλλον επίσκοπο³⁴.

Κατά τον W. Regel, ο Ευστάθιος εξελέγη μητροπολίτης Μύρων, στις 6 Δεκεμβρίου 1174, και ενθρονίστηκε τελικά στη Θεσσαλονίκη, το 1175³⁵. Ο Grumel χρονολόγησε την παραίτηση του Ευσταθίου από την υποψηφιότητά του στην επισκοπική έδρα των Μύρων και τη μετάθεσή του στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης στον Δεκέμβριο του 1174³⁶. Ο P. Wirth εκτίμησε ότι η μετάθεση του Ευσταθίου δεν πρέπει να έγινε πριν την υπόθεση της αποκατάστασης του Ιωάννη Πλακηνού ως διακόνου της Αγίας Σοφίας, το 1177, καθώς αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο ο Ιωάννης Πλακηνός να ήταν εκείνος που με την επάνοδό του στις τάξεις των διακόνων άφησε τον Ευστάθιο έξω

33. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Επιστολή*, 343.10· M. ANGOLD, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 179, 194, σημ. 89.

34. Η προσφώνηση *δέσποτα* αποτελεί απλώς παραλλαγή του Ψαλμού 113.9. Ο Ευστάθιος τη δανείζεται και σε άλλες ευκαιρίες, βλ. WIRTH, *Opera minora*, 296.72. Αποτελεί επίσης συνηθισμένο τρόπο αναφοράς στον παραλήπτη μιας επιστολής στη ρητορική αλληλογραφία των Πατέρων της Εκκλησίας.

35. W. REGEL, *Fontes Rerum Byzantarum*, τ. 1 τευχ. 1. *Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, Πετρούπολη 1892, ανατύπωση Λιψία 1982, XI-XII και 24-57. Η κεφαλίδα του λόγου αυτού μαρτυρεί ότι εκφωνήθηκε, όταν ο Ευστάθιος ήταν υποψήφιος Μύρων. Δεν χειροτονήθηκε ποτέ μητροπολίτης Μύρων, όπως αναφέρει ο ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Μονοδιά εις τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον*, εκδ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μικαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα*, τ. 1-2, Αθήνα 1879-1880 (ανατύπωση Groningen 1968), τ. 1, 294.15-25: *Ἐμνηστεύετο μὲν σοι ... ἡ τῆς Λυκίας μητρόπολις ... Πρὶν ἢ δὲ ᾄσαι τὸν πνευματικὸν Ἐμμέναιον, ἡ πολυέρατος καὶ πολυμνήστη Θεσσαλονίκη ... κηρεύει τε παρακρῆμα ὡσπερ ἐπίτηδες καὶ μετέλκειν πειρᾶται πρὸς ἑαυτὴν*. Ο. TAFEL (*De Thessalonica eiusque agro*, 432, σε σημ.), δημοσίευσε τη μαρτυρία του Δημητρίου Χωματιανού, σύμφωνα με την οποία, η μετάθεση του Ευσταθίου έγινε αμέσως μετά την εκλογή του για τη μητρόπολη των Μύρων. Η μετάθεση επισκόπου απαγορευόταν ρητά από το βυζαντινό εκκλησιαστικό δίκαιο, αν και υπήρχαν πολλές εξαιρέσεις που είχαν δημιουργήσει μια παράδοση μεταθέσεων. Τον 12ο αιώνα απασχόλησαν ιδιαίτερος οι περιπτώσεις του Νικόλαου Μουζάλωνος και του Μικαὴλ Ἀμασειᾶς· J. DARROUZÈS, *Le traité des transferts: édition critique et commentaire*, *REB* 42, 1984, 147-214 και ο ίδιος *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, 66-74 και 310-331· V. LAURENT, *Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier*, *REB* 30, 1972, 5-186· C. G. PITSAKIS, *A propos du trisépiscopat: nouveaux exemples d'un délit canonique byzantin et survivances post-byzantines*, ανακοίνωση στο 18ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο (Μόσχα 8-15 Αυγούστου 1991), βλ. περίληψη στον τόμο *Résumés des communications*, Μόσχα 1991, 902-903 και το πλήρες κείμενο στο I. SEVCENKO - G. G. LITAVRIN (εκδ.), *Acts of the XVIIIth International Congress of byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications*, τ. 2, Shepherdstown, WV 1996, 405-414.

36. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, αρ. 1128.

από τη θέση που κατείχε ως διάκονος. Σε περίπτωση που αυτό αλήθευε, θα σήμαινε ότι το 1177 ο Ευστάθιος ήταν ακόμα διάκονος στο πατριαρχείο³⁷. Ο Magdalino χρονολογεί την ενθρόνιση του Ευσταθίου το 1176, χωρίς αναφορά στη *Μονωδία* για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη³⁸. Η δε Sonja Schönauer προτιμά το τέλος του 1177, δηλαδή αμέσως μετά την αποκατάσταση του Πλακηνού. Η ίδια δέχεται ότι ο Ευστάθιος ήταν στη Θεσσαλονίκη και εκφώνησε τη *Μονωδία* για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη το 1175, αλλά ότι δεν ήταν ακόμη μητροπολίτης³⁹.

Όσον αφορά στον Πλακηνό και την υπόθεση του Wirth, μπορούμε να πούμε ότι:

α) Ο ίδιος ο Ευστάθιος στον λόγο του, τον γνωστό ως *ύπομνηστικόν* λέει, ότι ο πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης τον είχε προβιβάσει στην κλίμακα των διακόνων, όταν κάποιος αγνώστων στοιχείων διάκονος αναγκάστηκε να παραιτηθεί, επειδή *είχε κλέψει ιερά κειμήλια*⁴⁰. Ο Ευστάθιος τοποθετήθηκε τότε μεταξύ των εμβάθμων διακόνων της πρώτης εβδομάδας και δικαιοῦτο μισθό. Όμως, ο επόμενος πατριάρχης, ο Μιχαήλ ο του Αγκιάλου αποκατέστησε τον διάκονο που ο Λουκάς είχε καθαίρει και ο Ευστάθιος βρέθηκε εκτός της δεκάδας των εμβάθμων διακόνων (στην ενδέκατη θέση⁴¹ της πρώτης εβδομάδας), με αποτέλεσμα να χάσει όλα τα προνόμια της θέσης και ιδίως τον μισθό και να περιέλθει σε δεινή οικονομική κατάσταση⁴².

β) Ο Πλακηνός επίσης είχε καθαριστεί επί πατριάρχου Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170)⁴³ από τη θέση που καταλάμβανε στη σειρά των διακόνων με την αιτιολογία ότι είχε υποπέσει σε κάποια μορφή αίρεσης και όχι για κλοπή. Ο Μιχαήλ ο του

37. P. WIRTH, Zur Frage nach dem Beginne des Episkopats des Eustathios von Thessalonike, *JÖB* 16, 1967, 143-146 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathiana*, 35-38, 38); DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, αρ. 1518.

38. P. MAGDALINO, Eustathios and Thessalonika, στο C. N. CONSTANTINIDES - N. M. PANAGIOTAKES - Elizabeth JEFFREYS - A. ANGELOU (εκδ.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, 225-238, 227.

39. SCHÖNAUER, Eustathios von Thessalonike - Ein 'fahrender Scholiast'?, 151.

40. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Υπομνηστικόν*, εκδ. WIRTH, *Opera minora*, Λόγος P, 294-310, 294.5-6: *Διάκονός τις εκ τῆς αὐτῆς τῶ δεομένῳ ἡφμερίας προσπνέχθη παρὰ τὸ δέον κειμηλίους ἱεροῖς ἐπὶ τοῦ ἐν ἁγίοις πατριάρχαις ἀοιδίμου κῦρ Λουκᾶ ἔφωράθη ἐκεῖνος, καθηρέθη.*

41. Sp. TROIANOS, Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht, *FM* 6, 1984, 205-218, 209, σημ. 17.

42. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Υπομνηστικόν*, 294.12-18· P. WIRTH, Zur Geschichte des Diakonats an der Hagia Sophia, *BF* 2, 1967, 380-382 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathiana*, 101-103)· Ελευθερία ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τὰ οἰκονομικά τοῦ ἐγγάμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 1], Αθήνα 1986, 85 κ.ε.

43. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes*, αρ. 1108e.

Αγχιάλου (1170-1178) τον αποκατέστησε στις 2 Σεπτεμβρίου 1177, τοποθετώντας τον στην ενδέκατη θέση της *δεύτερης εβδομάδας*⁴⁴.

Είναι λοιπόν φανερό ότι ο Πλακνός, που καθαιρέθηκε για αίρεση, και ο διάκονος, που η καθαιρέσή του διατάχθηκε για κλοπή εκκλησιαστικών κειμηλίων και η αποκατάσταση του προκάλεσε την υποβάθμιση του Ευσταθίου, δεν ταυτίζονται και ακόμη ότι οι *εβδομάδες*, όπου τακτοποιήθηκαν οι δύο διάκονοι μετά την αποκατάστασή τους, είναι διαφορετικές. Ο Πλακνός τοποθετήθηκε στη *δεύτερη εβδομάδα*, ενώ ο ανώνυμος διάκονος, που ευθυνόταν για την καταστροφή του Ευσταθίου, ενσωματώθηκε στην *πρώτη εβδομάδα*⁴⁵. Κατά συνέπεια, το 1177, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως *terminus post quem* για την ενθρόνιση του Ευσταθίου στη Θεσσαλονίκη.

Επομένως, όταν απεβίωσε ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, ο Ευστάθιος πρέπει λογικά να ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Η επικρατέστερη χρονολογία, που μαρτυρούν κυρίως οι επιγραφές του Παρθενώνα και δεν έχει ακόμα διαφευστεί πειστικά από κανένα άλλο στοιχείο, είναι το 1175⁴⁶. Η παρουσία, άλλωστε, του Ευσταθίου στη

44. Τη συνοδική απόφαση εκδίδει ο ΤΡΟΙΑΝΟΣ, Ein Synodalakt, 205-206, 206: *ἐξηλάθη μὲν τῶν ἱερῶν περιβόλων τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας ὁ χρηματίας διάκονος Ἰωάννης ὁ Πλακνός· καὶ δηλοῦνται τὰ αἴτια τῆς δικαίας αὐτοῦ ἐξωθήσεως ἐπὶ τῶν τνικαῦτα προβάντων συνοδικῶν σημειωμάτων ... ἐπὶ δὲ τῶν δι' αἰρέσεώς τινος εἶδος τούτου ἐκπεπωκότων.* Ο Grumel (GRUMEL - DARROUZÉS, *Regestes*, αρ. 1134) ταυτίζει τους δύο διακόνους και εικάζει ότι ο Πλακνός τιμωρήθηκε για μη συμμόρφωσή του προς τις επίσημες αποφάσεις, σχετικά με τις δογματικές έριδες για τη Θυσία του Χριστού (1156-1157) ή για το «ὁ Πατήρ μείζων μου ἔστι» (1166-1170): GRUMEL - DARROUZÉS, *Regestes*, αρ. 1041, 1043 και 1075.

45. Όπως απέδειξε ο εκδότης της συνοδικής πράξης ΤΡΟΙΑΝΟΣ, Ein Synodalakt, 216, σημ. 56.

46. Τα κείμενα μαρτυρούν, όπως είδαμε στην αρχή, την παρουσία του Νικόλαου στην Κωνσταντινούπολη λίγο καιρό πριν πεθάνει (ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΜΑΛΑΚΗΣ, *Ἐπιτάφιος*, 161.5-13, 155.18-21 και ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, *Μονωδία*, 5.91-6.6). Τον Μάιο ή τον Ιούνιο του 1175, μία υπόθεση γαμικού δικαίου ετέθη στο πατριαρχείο, σε αρχιερατική σύνοδο, στην οποία θα μπορούσε να είχε λάβει μέρος ο Νικόλαος. Επρόκειτο για την κατάργηση του *Τόμου* του Σισινίου, που ρύθμιζε τα κωλύματα γάμου μεταξύ συγγενών εξ αγχιστείας από τον 10ο αιώνα. Ο *Τόμος* καταργήθηκε και ο αυτοκράτορας επικύρωσε την απόφαση. Στα πρακτικά γίνεται ρητή αναφορά στις αποφάσεις της συνόδου του Απριλίου του 1166 – αυστηρή απαγόρευση του γάμου στον έβδομο βαθμό εξ αίματος, με ακύρωση ακόμη και των τελεσθέντων απαγορευμένων γάμων – οι οποίες ελήφθησαν τότε, με εισήγηση του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη (βλ. παραπάνω σημ. 22). Με όλα αυτά όμως, τα ονόματα των επισκόπων που απάρτιζαν τη σύνοδο απουσιάζουν από τα πρακτικά. Και έτσι στερούμαστε την τελική απόδειξη της παρουσίας του Νικόλαου Αγιοθεοδωρίτη στην Κωνσταντινούπολη το 1175. J. DARROUZÉS, Questions de droit matrimonial: 1172-1175, *REB* 35, 1977, 107-157, 117-119 ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Παίζοντες εις άλλοτριους βίους, 230-233· Ο ΙΔΙΟΣ *Κώλυμα*, 41-44, 303-312· SCHMINCK, Zur Entwicklung, 566-567· ANGOLD, *Church and Society*, 107-108· Magdalino, *The Empire of Manuel I*, 214-215· DÖLGER - WIRTH, *Regesten*, αρ. 1518b και 1518c. Για το κείμενο των πρακτικών βλ. DARROUZÉS, ό.π., 151-156 και A. SCHMINCK, Kritik am Tomos des Sisinius, *FM* 2, 1977, 215-254, ιδιαίτερα, 223-240· GRUMEL - DARROUZÉS, *Regestes*, αρ. 1129 και 1130.

Θεσσαλονίκη, κατά την εκφώνηση της *Μονωδίας* για τον Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη, δεν εξηγείται εύκολα ως απλή σύμπτωση. Με τη διατύπωση *ἐλπίδες οὐ τοιαῦται οὔτε σὲ ἡμῶν ἀπέστησαν, οὔτε ἡμᾶς ἐνταῦθα καθεστῶτας ἔτρεφον*⁴⁷ στο χωρίο 4.40-49 της *Μονωδίας*, που παραθέτουμε παραπάνω, ο Ευστάθιος φαίνεται να αναφέρεται στην ενθρόνισή του.

47. Το ρήμα *καθίστημι* στην αμετάβλητη χρήση του μπορεί να σημαίνει απλώς *κατεβαίνω* (εν προκειμένω, από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη), αλλά και *εγκαθίσταμαι* ή, τουλάχιστον όταν πρόκειται περί αρχόντων ή δικαστών –και έστω και στα αρχαία ελληνικά (αλλά πβ. νέα ελλην. καθεστώς, κατεστημένο)– *αναλαμβάνω καθήκοντα*. Πβ. Plat. *Rsp.* 543b, *ὅταν καταστῶσιν οἱ ἄρχοντες*: μόλις οι άρχοντες αναλάβουν καθήκοντα (aussitôt que les archontes entrent en charge).
